

CHO‘LPON LIRIKASIDA XALQONA OLQISHLARNING , QARG‘ISHLARNING
POETIK YANGILANISHI

Sobirova Zarnigor G‘anijon qizi

Alisher Navoiy nomidagi

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,

Folklorshunoslik va dialektologiya mutaxassisligi

Magistranti

zarnigorsobirova0196@gmail.com

Annotatsiya: Dunyo xalqlari adabiyotida folklorizmlarning badiiy asar xalqchilligini va milliylikini oshirishdagi o‘rni hamda rolga qiziqish ortib bormoqda. Har bir ijodkor asaridagi folklorizmlarning ijtimoiy-psixologik asoslarini, omillarini, poetik vazifalarini yoritishga bag‘ishlangan tadqiqotlar salmog‘i oshmoqda. Dunyo bo‘yicha qadimdan olim-u shoirlar folklor namunalarini to‘plab o‘rganishga alohida ahamiyat qaratib kelishgan. Hatto ko‘pgina ijodkorlar asarlarining xalq ko‘ngliga tez yetib borishini ko‘zlab, folklor asarlariga xos sodda shakl va ifoda uslubidan, an‘anaviy epik obraz va motivlardan, o‘ynoqi va serjilo ohangdan foydalanib, betakror mahorat qirralarini namoyon etishgan. Jumladan, XX asr boshlarida yashagan Abdurauf Fitrat, Abdulhamid Sulaymon o‘g‘li Cho‘lpon, G‘ozi Olim Yunusov va Elbek (Mashriq Yusupov) ham o‘zbek folklori tabiati, janriy tizimi va tarkibi, badiiyatiga oid ilmiy qarashlar bildirib, xalq og‘zaki ijodi namunalarini to‘plab nashr etish va omma orasida targ‘ib qilish borasida samarali xizmatlar qilganlar.

Kalit so‘z: Folklorizm, personaj, olqish, syujet, publitistika, nazm, qarg‘ish, adabiyot,

Folklorizm - xalq ijodi haqidagi fan. Folklorizm turli davrlarda va turli mamlakatlarda etnografiya, adabiyotshunoslik, musiqashunoslik, antropologiya va sotsiologiyaning bir qismi sifatida qaralib kelgan. Keyinchalik xalq san‘atini (xalq og‘zaki ijodi, musiqa folklori, raqsi, teatri, sirki kabi) o‘rganuvchi mustaqil va maxsus fan sifatida rivojlanadi. Filologiya va san‘atshunoslik fanlari bilan uzviy bog‘liqdir. Ijodkorning folklorga xos tasvir uslubiga ergashishi, folklor materialidan o‘z asarida foydalanishi, folklorga mansub syujet yoki motivni asariga olib kirishi va boshqa murakkab folklorizm hisoblanadi. Folklorizm istiloh sifatida ilk bor XIX asrda fransuz folklorshunosi Sebiyo tomonidan qo‘llanilib, “folklor bilan qiziqish va shug‘ullanish” degan ma’noda ifodalangan. Rus adabiyotshunosligida XX asrning 30 -yillariga kelib, M.K.Azadovskiy badiiy adabiyotda va publitistikada folkloridan foydalanishni folklorizm deb nomlaydi.¹ Keyinchalik bu atama 60-yillarga kelib xalqaro tus oldi. Bu istiloh o‘zbek adabiyotida o‘tgan asrning 80-yillarida kirib keladi. Bahodir Sarimsoqov o‘z tadqiqotida uning mohiyatini yoritdi va shundan kelib chiqib tasnifladi. Tadqiqotdan anglashiladiki, xalq og‘zaki ijodi namunalarining yozma adabiyotga ko‘chishi –folklorizmni tashkil qiladi. Folklor va yozma adabiyot o‘rtasidagi munosabatda ikki jihatni farqlaydi: a) folklor va adabiyot o‘rtasidagi genetik (bevosita) aloqadorlik; b) har ikkisinining bilvosita –folklorizmlar orqali aloqasi. Folklorizmlar nasr, nazm va dramaturgiyada ham qo‘llanilgan. Lekin har bir adabiy turda u o‘ziga xos ma’no xususiyatlarini ko‘rsatadi. Folklorizmning yana bir muhim tomoni shundaki, u folklor va yozma adabiyot munosabatining davomiyligini ta’minlaydi. Shuning uchun taniqli folklorshunos B. Sarimsoqov folklorizmlar tabiatini tadqiq qilgan ekan: “folklor va yozma adabiyot munosabati o‘z ichiga ijodkor ijodidagi oddiy folklorizmlarni aniqlashdan tortib, ijodiy metod munosabati, xalqchillik, milliylik va baynalmilallik, ijodkorning folkloridan

¹ Жўраев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори.

– Тошкент: Фан, 2001.

ijodiy foydalanish yo'llari va usullari, u yoki bu san'atkor mahoratining yo'nalishi va unda folklor an'analarning ta'siri muammolarigacha qamrab oladi", – degan haqli fikrni aytib o'tgan.²

XX asr she'riyatida folklorizmlar tabiatini tekshirar ekanmiz, o'z o'rnida oddiy folklorizmlar bilan bir qatorda murakkab folklorizmlarni ham oz miqdorda uchratamiz. Negaki, murakkab folklorizmlarni she'rda bir o'qishda topish qiyin. U she'r mazmuniga singdirilishi, yoki ijodkor tomonidan folklor materiali qayta ishlangan bo'lishi, folklor elementlari epizodik vazifa bajarib qolishi mumkin. Buni faqat tadqiqotchi sinchikovlik bilan topa oladi. Adabiyotshunos olim B.Sarimsoqov murakkab folklorizmlarni aynan shu xususiyatlarini inobatga olib, uni uch turga ajratgan: a) analitik folklorizmlar; b) sintezlashgan folklorizmlar; d) stilizatsiya xarakterdagi folklorizmlar. Analitik folklorizm oddiy folklorizm kabi asl holda yoki biroz o'zgartirilgan holda syujetga singdirilmagan folklor materiali bo'lib, asar tarkibida alohida ajralib turadi. Oddiy folklorizmlarning manbasi maqol, matallar bo'lsa, analitik folklorizmدا rivoyat, afsona, qarg'ish, olqish, qo'shiq to'liq holda hamda doston va qo'shiqlardan parchalarning badiiy asar tarkibida keltirilishidan hosil bo'ladi.

Analitik folklorizm o'zbek she'riyatidan ko'ra nasrda ko'p uchraydi. Abdulhamid Cho'lpon she'rlarida uchraydigan folklorizmlarning XX asr boshlari o'zbek adabiyoti badiiy takomilida, milliy she'riyatning yangilanishi jarayonida o'z o'rnini bor. Cho'lpon ijodida uchraydigan folklorizmlar o'ziga xosligi bilan ajralib turadi va ularni o'rganish so'z ustasining poetik mahorati darajasini yanada yorqinroq tasavvur qilish barobarida u yashagan XX asr boshlaridagi adabiy jarayon taraqqiyotida folklorning ta'sirini bilib olishga yordam berishi jihatidan yanada muhimdir. Cho'lpon o'z she'rlarida folklorizmning analitik tipining turli xil ya'ni oddiy va murakkab turlaridan katta mahorat bilan foydalangan. Shoir she'rlarida xalq olqish va qarg'ishlari ishtirok etgan betakror analitik folklorizmlar yaratilganligiga guvoh bo'lish mumkin.

O'zbek she'riyatida olqish va qarg'ish analitik folklorizm sifatida juda keng tarqalgan. Ular faqat doston, she'riy ertak tarkibida emas, hatto she'rlar tarkibida ham keltirilganligi kuzatiladi. Xalq olqishlari she'riyatda qo'llanar ekan, shakliga ko'ra analitik folklorizmning ikki ko'rinishini yuzaga keltirgan. Shu asosda aynan qo'llangan va o'zlashtirilgan olqishlar anchagina.

Olqishlar: a) Vatanga; b) xalqqa; v) ota-ona, farzandga, do'st-yorga, demak, aniq bir kishiga nisbatan aytilgan hamda g) ramziy olqishlarga bo'linadi. 70-80-yillar o'zbek she'riyatida Vatan va xalq alqangan olqishlar serob. Bunday olqishlar aksariyat hollarda «Omon bo'l», «Bor bo'l», «Gurkira», «Xazon ko'rma, inshoolloh» tarzida ifodalangan. Xalq olqishlari aynan birov uchun yaratilmaydi. «Bor bo'l», «Omon bo'l», «Sog' bo'l», «Umring uzun bo'lsin» kabi olqishlar turli vaziyatlarda turli yoshdagi istalgan kishilarga ezgu niyat bilan aytiladi. Yozma she'riyatda esa bu olqishlardan analitik folklorizm hosil qilinadi ekan, u aniq bir kishiga, ma'lum adresatga yo'naltirilganligi bilan xarakterlanadi.

Bu olqishlar vositasida yo'lovchiga xavf-xatarsiz, qiyinchiliksiz safar tilanadi. «Yo'ling oq bo'lsin» olqishining genezisi xalqning oq rang bilan bog'liq qadimiy va an'anaviy e'tiqodiy qarashlariga borib taqaladi. Bunda oq rangning yorug'lik, xotirjamlik ramzini ifodalab kelishini eslash kifoya. Ushbu olqish she'rlarda turli vaziyatlarda qo'llaniladi:

Ey, sen, go'zal singlim, oshiq ukajon,

² Жўрақулов У. Худудсиз жилва. – Тошкент: Фан, 2006.

Oq yo‘l saodatli sitoralarga.³

Ba‘zan shoirlar badiiy ijod imkoniyatlaridan foydalanib, olqishni qarg‘ishga xos uslubiy qolipda bayon etishi yoki aksincha, qarg‘ishni olqish usulida aytib, she‘rning badiiyati va ta‘sirchanligini oshirishga intilganlarini kuzatish mumkin. Masalan:

Sovchilari eshigida zor bo‘lsin,

Nozimalar, Madinalar bor bo‘lsin.

«Zor bo‘l» iborasi aslida qarg‘ishga xos, ammo qizlar eshigida sovchilarning zor o‘tirishi – bu qarg‘ish emas, balki olqishdir.⁴

Bundan tashqari Cho‘lpon she‘rlarida olqishlar xalqni da‘vatga chaqirish, uyg‘otuvchi bir darak sifatida ham yangraydi.

Ol bayrog‘ingni, qalbing uyg‘onsin,

Qullik, asorat – barchasi yonsin,

Qur yangi davlat, yovlar o‘rtansun,

O‘sib Turkiston, qaddin ko‘tarsin,

Yayrab, yashnab, o‘z Vatanning gul Bog‘laringda.

Shoirning olqish va qarg‘ishlar asosida yaratgan bunday analitik folklorizmlari she‘r ohangdorligini oshirish barobarida uning badiiy ta‘sirchanligini ham kuchaytirishga xizmat ko‘rsatgan.

Cho‘lpon she‘rlarida olqishlar ko‘pincha xalq, Vatan va yurt timsollariga qaratilgan ekan.

Shu o‘rinda uning quyidagi satrlari ko‘rishimiz mumkin:

Ketdilar birga yiroq safarga,

Xudo yo‘l bersin turkistoniylarga....

Belinda kamar, qo‘lida bayroq,

Ulug‘ Turkiston, yo‘ling bo‘lsin oq... Erk va ozodlik kuychisi sifatida Cho‘lpon o‘zining barcha she‘rlarida analitik folklorizm orqali xalqni, millatni olqishlab chaqiriqlar bilan ma‘rifat sari chorlaydi. Cho‘lpon she‘rlarida mustamlaka zulmi ostida qolgan Vatan va millat ahvolini, ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlarga munosabatini badiiy talqin etdi. Shoir she‘rlarida stilizasiya qilingan qarg‘ishlar bir kishiga, birgina obyektga emas, balki umumga qaratilgani jihatidan ijtimoiy ahamiyatga ega va xalqona qarg‘ishlardan shunga ko‘ra farq qiladi.⁵ Cho‘lpon bunday xalqona olqish va qarg‘ishlar, qochirim so‘zlar, ramziy obrazlar, epik timsol va motivlarga ko‘p murojaat qilgani kuzatiladi.⁶ Shoir she‘rlaridagi olqishlar, asosan, Vatan va vatandoshlar timsoliga qaratilgan:

Ketdilar birga yiroq safarga,

Xudo yo‘l bersin turkistoniylarga....

Belinda kamar, qo‘lida bayroq,

Ulug‘ Turkiston, yo‘ling bo‘lsin oq.

“Xudo yo‘l bersin turkistoniylarga”, “Ulug‘ Turkiston, yo‘ling bo‘lsin oq...” kabi olqishlar tag zamirida olam-olam ma‘no bor. Milliy uyg‘onish davrining barcha ijodkorlari singari Cho‘lpon millat erki va ozodligini kuyladi. Mustamlakachilar tomonidan ming-ming yillik tarixi, dunyoga ilmu ma‘rifati bilan dong taratgan ajdodlarining xoki poki toptalgan, oyoq

³

⁴ Исмоил Гаспринский ва Туркистон. – Тошкент: Шарк, 2005.

⁵ Истиклол ва Фитрат” мавзуидаги анъанавий республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Бухоро, 2017.

⁶ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983.

osti qilingan, g'ururi yerga urilgan millatning ayanchli ahvoli, uning kelajagidan tashvishlanayotgan shoirning ruhiy holati folklorizmlar asosida yoritib berildi.

Olqishlarda fikr ko'pincha ortiqcha badiiy bo'yoqlarsiz, to'ppadan-to'g'ri bayon etiladi. Qarg'ishlarda esa insonga yomon niyat bildirilishi bois insoniylik nuqtai nazaridan og'ir vaziyatni biroz bo'lsa-da yumshatish ilinjida fikr to'ppadan-to'g'ri emas, metaforik usulda, yashirin ramziy tusda bayon etiladi. Qarg'ishlarga xos bunday metaforik bayon uslubi shoirlarga o'z fikrini, qalbi tubiga yashiringan og'riqli o'y-kechinmalarini badiiy ifoda etishida qulaylik tug'diradi. Shuning uchun qarg'ish qo'llangan she'rlarda metaforik ifodaviylik, shartli badiiy ko'chim, ramziylik alohida bo'rtib ko'rinadi.

She'riyatimizda mifologik qarg'ish sanoqli qo'llangan bo'lib, yuqorida keltirilgan satrlardagi «Jin ursin» qarg'ishi unga misoldir.

Qarg'ishlar mustaqil janr bo'lib, qisqa va ixcham jumlada keng ma'noni ifoda etadi hamda ularning aksariyatida fikr ko'chma ma'noda, metaforik usulda bayon etiladi. Aytaylik, xalq «o'l» qarg'ishining o'nlab obrazli ifodalarini yaratgan. Masalan, «taxtaga olay» qarg'ishi motam marosimiga aloqador an'anaviy udumlardan biri - o'lgan kishini ko'mishdan oldin taxtaga olib yuvib poklash holatini anglatadi. Shuning uchun bu qarg'ish o'limni ifodalaydi.⁷ «Uying kuygur» qarg'ishining dastlabki ma'nosi «uying yonsin, maskansiz, yashash joyisiz ko'chada qol» degani. Ammo bu qarg'ishning kelib chiqishiga ham qadimgi odamlar orasida amal qilgan udum: o'lgan kishining uyini yoqib yo'q qilib yuborish odati asos bo'lgan. Demak, «uying kuysin» qarg'ishida ana shu odatga ishora bor. Uni aytish esa kishiga o'lim tilanayotganligini anglatadi. O'zbek she'riyatidagi qarg'ishlarni qo'llanish maqsadiga ko'ra shunday guruhlash mumkin: 1. O'z-o'zini qarg'ash. 2. O'zgalarni qarg'ash.

She'riyatimizda mifologik qarg'ish sanoqli qo'llangan bo'lib, yuqorida keltirilgan satrlardagi «Jin ursin» qarg'ishi unga misoldir.

Qarg'ishlar mustaqil janr bo'lib, qisqa va ixcham jumlada keng ma'noni ifoda etadi hamda ularning aksariyatida fikr ko'chma ma'noda, metaforik usulda bayon etiladi. Aytaylik, xalq «o'l» qarg'ishining o'nlab obrazli ifodalarini yaratgan.

Masalan, «taxtaga olay» qarg'ishi motam marosimiga aloqador an'anaviy udumlardan biri - o'lgan kishini ko'mishdan oldin taxtaga olib yuvib poklash holatini anglatadi. Shuning uchun bu qarg'ish o'limni ifodalaydi. Har bir narsaning kushandasi, unga qarshi turadigani bo'ladi. Xalq qarg'ishni ikki yo'l bilan qaytargan. Yomon yo'l bilan, ya'ni qarg'ishga qarg'ish bilan javob qaytargan. Bunday hollarda «qarg'ishing o'zingga ursin!», «Og'zingdan chiqib yoqangga yopishsin!», «Tilingdan chiqqani yoqangga yopishsin» deyilgan. 70-80-yillar she'riyatida bu holat ko'zga u qadar tashlanmaydi. Ikkinchisi shuki, yaxshi yo'l bilan qarg'ishni qaytarishga urinishgan. Fe'li ezgulik bilan yo'g'rilgan xalq o'ziga yomonlik tilab turgan nokasIIga ham, balki zulm ko'rgani uchun qarg'anib turganiga yoxud oddiy bir ishga jahlini tiyolmay, so'z sehrini tushunmay qarg'ish ishlatganlarga ham yomonlikni ravo ko'rmay, qarg'ishdan o'zini saqlash bilan cheklangan.⁸ Bunday paytda «Nafasingni yel yesin», «Og'zingga shamol», «Ovozingni shamol olsin» kabi qaytariqlarni qo'llashgan. «Qarg'ish urdi», «Qarg'ish tegdi», «Qarg'ish tutdi» iboralari so'z sehriga ishonchning mahsulidir.

Xalq qarg'ishlarining badiiy shakli, tili va ifoda uslubidan ijodiy foydalanib yaratilgan ushbu satrlarda mustamlakaga aylantirilgan yurtning ayanchli ahvolini ko'rib, yuragi qattiq ezilgan va larzaga kelgan lirik qahramonning ko'ngli tubidagi istak-orzulari otilib chiqmoqda. Bunday analitik folklorizm namunalari she'rlarning ohangdorligini va ta'sirchanligini oshirishda katta rol o'ynaydi.

⁷ Каримов Б. Рухият алифбоси. – Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги НМИУ. 2016.

⁸ Каримов Н. Абдулхамид Сулаймон ўғли Чўлпон. – Тошкент: Фан, 1991.

Xalq qarg'ishlarining badiiy shakli, tili va ifoda uslubidan ijodiy foydalanib yaratilgan ushbu satrlarda mustamlakaga aylantirilgan yurtning ayanchli ahvolini ko'rib, yuragi qattiq ezilgan va larzaga kelgan lirik qahramonning ko'ngli tubidagi istak-orzulari otilib chiqmoqda. Uning qalbida tug'ilgan cheksiz qiynoq, og'riqli faryod, nafrat va g'azab uni qarg'ashga undayotgan kuch ekani ayonlashmoqda. Ma'lumki, nafrat va g'azab qarg'ishlar tabiatini belgilovchi asosiy alomatdir. Unga xos mana shu belgi Cho'lponning mustabidlar zulmini qoralash, ularni la'natlash uchun badiiy ifoda shakli, poetik vosita sifatida foydalanishiga yo'l ochgan.⁹

Shunisi borki, Cho'lpon qo'llagan bu kabi qarg'ishlar bir kishiga, birgina ob'yektga emas, balki umunga qaratilganligi bilan ijtimoiy mohiyat kasb etib, xalqona uslubdagi qarg'ishlardan mazmunan farq etmoqda. Xuddi mana shu nuqtada shoirning badiiy mahorati, o'ziga xos folklorizm yaratganligi ko'zga tashlanadi.

Folklorizm o'ziga xos badiiy hodisa sifatida muhim estetik ahamiyat kasb etadi. U folklor ta'sirida yozma adabiyot namunasiga folklorga xos hodisalarning badiiy mahorat bilan singdirilishidan, qayta talqin etilishidan yuzaga keladi.

XX asr she'riyatida folklorizmlar tabiatini tekshirar ekanmiz, o'z o'rnida oddiy folklorizmlar bilan bir qatorda murakkab folklorizmlarni ham oz miqdorda uchratamiz. Negaki, murakkab folklorizmlarni she'rda bir o'qishda topish qiyin. U she'r mazmuniga singdirilishi, yoki ijodkor tomonidan folklor materiali qayta ishlangan bo'lishi, folklor elementlari epizodik vazifa bajarib qolishi mumkin. Buni faqat tadqiqotchi sinchikovlik bilan topa oladi. Adabiyotshunos olim B.Sarimsoqov murakkab folklorizmlarni aynan shu xususiyatlarini inobatga olib, uni uch turga ajratgan: a) analitik folklorizmlar; b) sintezlashgan folklorizmlar; d) stilizatsiya xarakterdagi folklorizmlar.

Olqishlarda fikr ko'pincha ortiqcha badiiy bo'yoqlarsiz, to'ppadan-to'g'ri bayon etiladi. Qarg'ishlarda esa insonga yomon niyat bildirilishi bois insoniylik nuqtai nazaridan og'ir vaziyatni biroz bo'lsa-da yumshatish ilinjida fikr to'ppadan-to'g'ri emas, metaforik usulda, yashirin ramziy tusda bayon etiladi. Qarg'ishlarga xos bunday metaforik bayon uslubi shoirlarga o'z fikrini, qalbi tubiga yashiringan og'riqli o'y-kechinmalarini badiiy ifoda etishida qulaylik tug'diradi. Shuning uchun qarg'ish qo'llangan she'rlarda metaforik ifodaviylik, shartli badiiy ko'chim, ramziylik alohida bo'rtib ko'rinadi.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Жўраев М., Шомусаров Ш. Ўзбек мифологияси ва араб фольклори. – Тошкент: Фан, 2001.
2. Жўракулов У. Худудсиз жилва. – Тошкент: Фан, 2006.
3. Жўракулов У. Назарий поэтика масалалари. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги НМИУ, 2015.
4. Исмоил Гаспринский ва Туркистон. – Тошкент: Шарқ, 2005.
5. Истиклол ва Фитрат” мавзуидаги анъанавий республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Бухоро, 2017.
6. Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983.
7. Каримов Б. Рухият алифбоси. – Тошкент. Фафур Гулом номидаги НМИУ. 2016.
8. Каримов Н. Абдулхамид Сулаймон ўғли Чўлпон. – Тошкент: Фан, 1991.
9. Каримов Н. Чўлпон. – Тошкент: Шарқ, 2003.

⁹ Каримов Н. Чўлпон. – Тошкент: Шарқ, 2003.